Voice of Teacher, Vol. 10, No. 1, December 2025 ISSN 2362-1419
DOI: https://doi.org/10.3126/vot.v10i1.89625

नेपालमा शैक्षिक उपलब्धिको बदलिँदो स्वरूप

बलराम आचार्य
सह-प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
Email: balaram_72@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0000-0125-6663

Received date: 21 Nov. 2025 | Revised date: 14 Dec. 2025 | Accepted date: 30 Dec. 2025

सारांश

यस अध्ययनले नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो र चौथोका राष्ट्रिय प्रतिनिधित्व गर्ने तथ्यांकहरूको तुलनात्मक विश्लेषणमार्फत करिब एक दशक अवधिमा नेपालको शैक्षिक रूपान्तरणलाई समीक्षा गर्दछ । तुलनात्मक ढाँचामा आधारित यस अध्ययनले साक्षरता, विद्यालय सहभागिता, शैक्षिक स्तरगत प्रगति, विद्यालय छोड्ने प्रवृत्ति तथा सार्वजनिक निजी विद्यालय छनोटमा देखिएका परिवर्तनहरूको मूल्याङ्कन गर्दछ । शिक्षामा आएको परिबर्तन देखाउने यी प्रतिबेदनहरुका एक दशकको नतिजाहरूले आधारभूत शिक्षामा उल्लेखनीय विस्तार, वयस्क साक्षरतामा महत्वपूर्ण वृद्धि र लैङ्गिक समावेशनमा उल्लेख्य प्रगति गरेको देखाउछ । आधारभूत विद्यालय शिक्षामा सहभागिता लगभग सबैलाई समेट्ने स्तरमा पुगेको छ र माध्यमिक तहमा समेत उल्लेखनीय वृद्धि भएको देखिन्छ, जसले नीतिगत सुधार र घरपरिवार स्तरमा बढ्दो शैक्षिक आकांक्षाको प्रभावलाई प्रतिविम्बित गर्दछ ।

यी उपलब्धिहरूका बाबजुद यस अध्ययनले ठूला चुनौतीहरू अझै कायम रहेको देखाउँछ । आधारभूत तहभन्दा माथि जाने शैक्षिक प्रगति सुस्त छ । औसत अध्ययन वर्षमा उल्लेखनीय सुधार देखिँदैन र उच्च शिक्षामा पहुँच सीमित नै रहेको छ । आर्थिक स्थितिको विषमता अझै पनि शैक्षिक अवसरको मुख्य निर्धारक बनेको छ । गरिब तथा ग्रामीण परिवारका बालबालिकाले माध्यमिक तह पूरा गर्न कठिनाइ भोगिरहेका छन् र गुणस्तरीय निजी विद्यालयसम्म सीमित पहुँच राख्छन् । विद्यालय छोडाइ प्रवृत्तिहरू प्रायः शैक्षिक कमजोरी, घरेलु श्रम दायित्व र कम उमेरमै विवाहजस्ता संरचनागत समस्यासँग जोडिएका देखिन्छन् । समग्रमा, नेपालको शिक्षा प्रणाली समावेशी र विस्तारमुखी बन्दै गएको देखिए पनि समान पहुँच, शिक्षाको गुणस्तर र माध्यमिक तथा उच्च शिक्षातर्फको संक्रमण अझै महत्वपूर्ण चुनौतीका रूपमा देखिएको छ । यी चुनौतीहरू समाधान गर्न सार्वजनिक विद्यालयमा निरन्तर लगानी, पछाडिपरेका समूहहरूका लागि लक्षित सहयोग र माध्यमिक तथा उच्च शिक्षातर्फको प्रवेश सुरक्षित बनाउने नीति अपरिहार्य देखिन्छ, जसले दिगो विकास लक्ष्य र नेपालको मानव विकासका दीर्घकालीन लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न पनि मद्दत गर्नेछ । यसैले शिक्षामा गरिने लगानी रास्ट्रिय बिकासको लक्ष प्राप्त गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार हो भन्ने बुझाइमा नीति निर्माता पुग्न जरुरी छ, जसले यस क्षेत्रमा लगानी बढाउन मद्दत गर्दछ ।

मुख्य शब्दः *नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, शैक्षिक उपलब्धि, साक्षरता, सहभागिता, लैङ्गिक असमानता, विद्यालय छोडाइ ।*

१ परिचय

शिक्षालाई मानव विकास, सामाजिक गतिशीलता र दीर्घकालीन आर्थिक रुपान्तरणको आधारभूत पक्षका रूपमा मानिन्छ। नेपालजस्ता विकासोन्मुख मुलुकहरूमा शैक्षिक पहुँच र उपलब्धिको सुधार गरिबी न्यूनीकरण, जनसांख्यिकीय संक्रमण, सामाजिक समावेशीकरण तथा राज्य पुनर्संरचना जस्ता व्यापक प्रक्रियासँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको छ (UNESCO, 2022) । पछिल्ला दुई दशकमा नेपालले विद्यालय पूर्वाधार विस्तार, लैङ्गिक समानता प्रवर्द्धन तथा सामुदायिक विद्यालय प्रशासनलाई सुदृढ बनाउने क्षेत्रमा उल्लेखनीय लगानी गरेको छ । यी नीतिगत प्रयासहरू बढ्दो घरेलु आकांक्षा र जीवनस्तरमा आएको सुधारसँग मिलेर देशभर साक्षरता र विद्यालय सहभागितामा महत्वपूर्ण प्रगति भएको देखिन्छ (Ministry of Education, Science and Technology [MoEST], 2022) । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण श्रृंखला यी शैक्षिक परिवर्तनहरू बुझ्नका लागि अत्यन्तै विश्वसनीय तथ्यांकीय आधार हो । सन् १९९५/९६ मा सुरु भएको नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणले घरेलु कल्याण, श्रम ढाँचा, उपभोग, बसाइँसराइ तथा मानव विकास सूचकहरू पहिल्याउने राष्ट्रिय प्रमुख सूचकांकको रूपमा काम गर्दै आएको छ (Central Bureau of Statistics [CBS], २०११) । यी सर्वेक्षणहरूले उत्पादन गर्ने तथ्यांक राष्ट्रिय प्रतिनिधित्वयुक्त हुन्छन् र ती विश्व बैंकको जीवनस्तर मापन सर्वेक्षणको विधिसँग नजिकबाट मेल खाने भएकाले विभिन्न सर्वेक्षण वर्षहरूबीच प्रत्यक्ष तुलना गर्न सजिलो बनाउँछ (World Bank, २०१८) । यसरी नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणले समयक्रममा शैक्षिक सूचकहरू कसरी विकसित भए र ती नेपालका व्यापक सामाजिक आर्थिक रूपान्तरणहरूसँग कसरी सम्बन्धित छन् भन्ने परीक्षण गर्न महत्वपुर्ण अनुभवजन्य आधार प्रदान गर्छ ।

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो (२०१०/११) र चौथो (२०२२/२३) बीचको अवधि नेपालका सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक विकासका दृष्टिले अत्यन्तै महत्वपूर्ण चरण हो । यी बाह्र वर्षले द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण चरण, २०१५ को संविधानको जारी, संघीय पुनर्संरचना, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूको विस्तार, तीव्र सहरीकरण, प्रजनन दरमा कमी तथा पूर्वाधार र सम्पर्क सञ्जालमा उल्लेखनीय सुधारलाई समेट्छन् (National Statistics Office [NSO], २०२४; United Nations Development Programme [UNDP], २०२०) । यी प्रत्येक परिवर्तनले घरधुरीहरूको विद्यालय शिक्षासम्बन्धी निर्णय, लैङ्गिक मान्यता, शैक्षिक लगानी र बालबालिकाको समय उपयोगमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेका छन् । त्यस्तै, विश्वव्यापी नीतिगत फ्रेमवर्क जस्तै सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (MDGs) र त्यसपछि आएका दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) ले आधारभूत शिक्षाको सार्वभौमिक पहुँच, लैङ्गिक समानता र जीवनभर सिकाइलाई प्रमुख प्राथमिकताका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसै अनुसार, नेपालको विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२००९-२०१५) र विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (२०१६-२०२३)शिक्षा नीतिहरू यसै दिशातर्फ उन्मुख रहेका छन् । यी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतासँग नजिकै मेल खान्छन्। यी योजनाहरूले आधारभूत शिक्षालाई मौलिक अधिकारका रूपमा स्थापित गरे, विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायको सहभागिता सुदृढ गरे र उपेक्षित समूहहरूका लागि लक्षित कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरे (MoEST, २०२२) । यी नीतिगत सुधारहरूले हालका सर्वेक्षण तथ्यांकमा देखिएका भर्ना दर तथा साक्षरता विस्तारमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको देखिन्छ। शिक्षा मानव विकास, सामाजिक गतिशीलता र दीर्घकालीन आर्थिक रूपान्तरणको आधारभूत प्रेरक शक्तिका रूपमा

व्यापक रूपमा चिनिन्छ । नेपालको जस्तो विकासोन्मुख देशमा शैक्षिक पहुँच र उपलब्धिको सुधार गरिबी न्यूनीकरण, जनसांख्यिकीय रूपान्तरण, समावेशीकरण तथा राज्य पुनर्संरचनाका प्रक्रियासँग घनिष्ठ रूपमा जोडिएका छन् (World Bank, २०१८) । पछिल्ला दुई दशकमा नेपालले विद्यालय पूर्वाधार विस्तार, लैङ्गिक समानताको प्रवर्द्धन र समुदायमा आधारित शिक्षा र शासन सुदृढीकरणमा उल्लेखनीय लगानी गरेको छ । यी नीतिगत प्रयासहरू, पारिवारिक आकांक्षा तथा जीवनस्तरमा आएको सुधारका कारण देशभर साक्षरता तथा विद्यालय सहभागितामा देखिन थालेका सकारात्मक परिवर्तनका प्रमुख कारक बनेका छन् (Lal, २०२५; MoEST, २०२२) ।

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणका विभिन्न शृङ्खला शैक्षिक परिवर्तनहरू बुझ्नका लागि उपलब्ध सबभन्दा विश्वसनीय एक मात्र तथ्यांकीय आधार हो । सन् १९९५/९६ देखि संचालित यस सर्वेक्षणले घरधुरी कल्याण, श्रम ढाँचा, उपभोग, बसाइँ सराइ तथा मानव विकासका सूचकहरू बुझ्न राष्ट्रिय स्तरको आधाररेखा प्रदान गरेको छ (CBS, २०११) । यी सर्वेक्षणका तथ्यांक राष्ट्रिय प्रतिनिधित्वयुक्त छन् । यसैले, नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणले समयसँगै शैक्षिक सूचकहरू कसरी रूपान्तरित भए र यी परिवर्तनहरू नेपालको व्यापक सामाजिक आर्थिक परिवेतनसँग कसरी सम्बन्धित छन् भन्ने विश्लेषणका लागि महत्वपुर्ण आधार निर्माण गर्छ ।

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो (२०१०/११) र चौथो (२०२२/२३) का बीचको अवधि नेपालको सामाजिक राजनीतिक तथा आर्थिक विकासको अत्यन्त महत्वपूर्ण चरण हो । २०१५ को संविधानको जारी र संघीय शासनमा प्रवेशले समग्र सामाजिक आर्थिक परिवेशलाई नयाँ दिशा दियो । यिनै संरचनात्मक परिवर्तनहरूले विद्यालय छनोट, परिवारभित्रका लैङ्गिक भूमिकाहरू, शैक्षिक लगानीका प्राथमिकताहरू तथा बालबालिकाले अध्ययन र घरायसी कामबीच समय विभाजन गर्ने तरिकामा गहिरो प्रभाव पारे । जसका कारण विभिन्न तहमा शैक्षिक प्रगति, सहभागिता, र असमानताको स्वरूपमा पनि उल्लेखनीय रूपान्तरण देखा पऱ्यो ।

यसै समयमा, विश्वव्यापी नीतिगत जस्तै सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र पछिल्ला दिगो विकास लक्ष्य ढाँचाहरूले आधारभूत शिक्षा, लैङ्गिक समानता र आजीवन सिकाइमा उच्च प्राथमिकता दिएका छन्। नेपालका स्कूल क्षेत्र सुधार योजना (२००९-२०१५) तथा स्कूल शिक्षा क्षेत्र योजना (२०१६-२०२३) जस्ता शैक्षिक नीतिहरू यिनै प्रतिबद्धताहरूबाट निर्देशित थिए, जसले आधारभूत शिक्षालाई मौलिक अधिकारको रूपमा स्थापित गर्दै सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापन र सीमान्तकृत समूहहरूका लागि लक्षित कार्यक्रमहरूलाई प्रवर्द्धन गरे (MoEST, २०२२) । यी नीतिगत सुधारहरूले हालका सर्वेक्षण तथ्यांकमा देखिएको भर्ना दर तथा साक्षरताको विस्तारमा महत्वपूर्ण योगदान गरेको देखिन्छ ।

नेपालमा उपलब्ध प्रगतिको बाबजुद, धेरै अध्ययनहरूले अझै कायम रहेका संरचनात्मक चुनौतीहरूले शैक्षिक नतिजालाई प्रभावित गरिरहेको स्पष्ट पारेका छन् । गरिबी सम्बन्धी अवरोध, विद्यालयमा असमान पहुँच, भौगोलिक विषमता, लैङ्गिक मान्यता तथा निजी शिक्षामा बढ्दो खर्च जस्ता मुद्दाहरू आज पनि शैक्षिक परिणामका प्रमुख निर्धारक रहेका छन् (Bhatta, Adhikari, Thada, & Rai, २००८; World Bank,

२०२०)। साथै, आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइ विशेषगरी कार्ययोग्य उमेरका व्यक्तिहरूमाफ्ले घरधुरी श्रमवितरण, हेरचाह व्यवस्था तथा बालबालिकाको शिक्षासम्बन्धी निर्णयहरूलाई पुनर्गठित गरेको देखिन्छ (UNDP, २०२०)। यस्ता सामाजिक आर्थिक तथा जनसांख्यिकीय गतिशीलताले शैक्षिक उपलब्धिमा जटिल तथा प्रायः विरोधाभासी दबाब सिर्जना गर्छन्।

यी परिवर्तनहरूको सन्दर्भमा, नेपालको शैक्षिक अवस्थाको अद्यावधिक तथा तथ्यमा आधारित मूल्यांकन अत्यन्त आवश्यक छ। नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो र चौथो बीचको तुलना साक्षरता, विद्यालय भर्ना, औसत विद्यालय वर्षजस्ता सूचकहरूमा देखिएको परिवर्तन मात्र होइन, सामाजिक तथा आर्थिक असमानताले शैक्षिक अबस्थालाई कसरी कसरी प्रभाब पारेको छ भन्ने बुझ्न पनि महत्वपूर्ण छ। यसैले यस विश्लेषणको उद्देश्य यी दुई सन्दर्भका प्रतिबेदनको विश्लेषणबाट नेपाली समाजको परिवर्तनको प्रवृति बुझ्नु हो।

२ साहित्य समीक्षा

नेपालमा शैक्षिक विकास ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक र संस्थागत कारकहरूको संयुक्त प्रभावले प्रभाव पार्दै आएको छ। संरचनागत असमानता, शासन सुधार, विश्वव्यापी विकास कार्यक्रम तथा घरपरिवारको सामाजिक, आर्थिक अवस्थाले साक्षरता, भर्नादर र शैक्षिक उपलब्धिमा कसरी प्रभाव पार्छ भन्नेबारे उल्लेखनीय अध्ययनहरू उपलब्ध छन्।

कम आय भएका देशहरूमा शिक्षा र मानव विकास

मानव विकास र दीर्घकालीन आर्थिक रूपान्तरणका लागि शिक्षा मुख्य उत्प्रेरक मानिन्छ। UNESCO (२०२२) अनुसार साक्षरता र विद्यालय शिक्षा वृद्धिले मातृ तथा बाल स्वास्थ्य, श्रम उत्पादकता र पुस्तान्तर सामाजिक गतिशीलतामा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ। दक्षिण एशियामा आधारभूत शिक्षाको विस्तारले जनसांख्यिकीय रूपान्तरण र गरिबी न्यूनीकरणमा योगदान दिएको देखिन्छ (World Bank, २०२०)। अमर्त्य सेनको क्षमतामूलक दृष्टिकोणले शिक्षालाई मानव क्षमताको केन्द्रीय आयामका रूपमा परिभाषित गर्दै जीवनका विकल्प र स्वतन्त्रता विस्तार गर्ने माध्यमका रूपमा व्याख्या गर्छ (Sen, १९९९)। यी सैद्धान्तिक आधारहरूले नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण जस्ता घरपरिवार स्तरका सर्वेक्षणमार्फत शैक्षिक सूचकहरूको निगरानी किन महत्त्वपूर्ण छ भन्ने प्रष्ट पार्छन्।

नेपालमा शिक्षाको ऐतिहासिक सन्दर्भ

नेपालमा आधुनिक विद्यालय प्रणालीको इतिहास छोटो भए पनि १९९० को लोकतान्त्रिक परिवर्तनपछि यसको विस्तारीकरण तीव्र गतिमा अगाडि बढ्यो (Pherali, २०१२)। १९९० को दशक र २००० को दशकको सुरूवातमा प्राथमिक शिक्षा विस्तार, समुदायमा आधारित शिक्षा सुधार र दातृ संस्था समर्थित कार्यक्रमहरूले शिक्षा क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिए (Carney & Bista, २००९)। शिक्षाका कानुनी संशोधन, सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापन, छात्रवृत्ति कार्यक्रम तथा दलित, महिला र दुर्गम क्षेत्रका बालबालिकालाई लक्षित नीतिहरूले ऐतिहासिक रूपमा वञ्चित समूहलाई विद्यालय प्रणालीभित्र ल्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेले (Bhatta, २०११)।

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२००९-२०१५) र विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (२०१६-२०२३) ले कक्षा १-८ सम्मको आधारभूत शिक्षालाई मौलिक हकका रूपमा परिभाषित गर्दै विद्यालय पूर्वाधार विस्तार, शासन सुधार र लैङ्गिक समावेशीकरणमा जोड दिएको छ (MoEST, २०२२) । यी नीतिहरू सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र त्यसपछि आएका दिगो विकास लक्ष्यले जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धतासँग नजिक सम्बद्ध छन्, जसले नेपालको विद्यालय पहुँच विस्तारमा देखिएको सुधारलाई संस्थागत आधार प्रदान गरेका छन्।

शिक्षा क्षेत्रमा लैङ्गिकता र सामाजिक समावेशीकरण

दक्षिण एसियाली शिक्षा प्रणालीहरूमा विद्यमान लैङ्गिक असमानताहरूलाई अनेकौं अध्ययनहरूले स्पष्ट रूपमा पहिचान गरेका छन्। छिटो उमेरमा गरिने विवाह, घरेलु जिम्मेवारी, सांस्कृतिक मान्यता र गरिबीका कारण महिलाको साक्षरता तथा माध्यमिक तहको भर्नादर पुरुषको तुलनामा सधैँ पछाडि रहने गरेको छ (Amin & Bajracharya, २०११) । नेपालमा छात्रवृत्ति कार्यक्रम, सामुदायिक परिचालन तथा महिला शिक्षकको बढ्दो सहभागिताले किशोरी तथा महिलाको विद्यालय पहुँचमा उल्लेखनीय सुधार ल्याएको देखिन्छ (UNICEF, २०१९) । तथापि, सामाजिक मान्यताहरूले अझै पनि महिलाको प्रगति र विशेष गरी माध्यमिक तहभन्दा माथि जाने क्षमतामा अवरोध पुऱ्याइरहेको छ । प्रारम्भिक विवाहलाई महिलाको विद्यालय छोड्ने प्रमुख कारणमध्ये एकको रूपमा चिनिएको छ (Ghimire & Samuels, २०१४)।

जात, जातीयता र भौगोलिक अवस्थिति पनि शैक्षिक उपलब्धिका महत्वपूर्ण निर्धारकहरू हुन् । विभिन्न अध्ययनहरूले दलित, जनजाति तथा दुर्गम पहाडी र हिमाली क्षेत्रका बालबालिकामा विद्यालय उपस्थिति न्यून र विद्यालय छोड्ने दर उच्च रहेको देखाएका छन् (Karki & Karki, २०२०; Bennett et al., २००८) । यी असमानताहरू गरिबी, बसाइसराइ तथा ग्रामीण र सहरी विभाजनसँग अन्तर्सम्बन्धित छन्, जसले शिक्षा क्षेत्रमा बहुआयामिक तथा जटिल वञ्चना सिर्जना गर्दछ ।

निजी तथा संस्थानगत विद्यालयको उदय

नेपालमा निजी तथा संस्थानगत विद्यालयहरूको तीव्र विस्तार भएको छ । अभिभावकहरूको अंग्रेजी माध्यम शिक्षाकाप्रति आकर्षण, अपेक्षाकृत राम्रो शैक्षिक नतिजा तथा माथि उठ्ने आकांक्षाका कारण निजी विद्यालयहरूको वृद्धि तीव्र भएको देखिन्छ (Shrestha, २०२४) । तर, निजी शिक्षाको यो विस्तारले सामाजिक तथा आर्थिक विभाजनलाई अझ गहिरो बनाएको छ, किनकि निजी विद्यालयको खर्च धान्न सक्ने मुख्यतः सम्पन्न परिवारहरू मात्र हुन् (Carney & Rappleye, २०११)।

विभिन्न अध्ययनहरूले सार्वजनिक र निजी विद्यालयका विद्यार्थीबीच उल्लेखनीय शिक्षण-सिकाइ अन्तर रहेको देखाएका छन्, जसले दीर्घकालीन समावेशीता, समानता र सामाजिक गतिशीलतामा गम्भीर प्रभाव पार्न सक्छ । यस्ता प्रवृत्तिहरूले नेपालमा द्वैध शिक्षा संरचना बन्दै गएको संकेत गर्छ, जहाँ आर्थिक हैसियतले कमजोर वर्गहरुका लागि न्युन शैक्षिक अवसर तथा भविष्यका सम्भावनाहरू निर्धारण गर्ने जोखिम बढ्दैछ ।

घरपरिवारको गरिबी, श्रम र शिक्षा

घरपरिवारको आर्थिक स्थिति बालबालिकाको विद्यालयीय यात्रामा निर्णायक देखिन्छ। गरिबीका कारण विद्यालय त्याग, बालश्रम र अनियमित उपस्थिति बढ्ने संकेतहरू पाइन्छ (UNICEF, २०१९) । विप्रेषणले केही परिवारको क्षमता बढाए पनि, श्रम गतिशिलताको कारण बालबालिकामाथि घरेलु कामको बोझ बढ्ने अवस्था देखिन्छ। विशेषगरी गरिब परिवारमा बालबालिकाले पशु चौपायाको हेरचाह, भाइ/बहिनीको स्याहार तथा घरायसी कामको जिम्मेवारीले विद्यालय त्याग्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ (Khanal, २०१३) । यी सबै नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणमा देखिएको घरको काममा मद्दत र शैक्षिक प्रगति कमजोर भन्ने विद्यालय छोड्ने कारणसँग मेल खान्छन् ।

शिक्षाको गुणस्तर र सिकाइ उपलब्धि

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मूल्यांकनहरूले नेपालमा शिक्षाको गुणस्तर चुनौतीपूर्ण रहेको उल्लेख गर्छन् । World Bank, २०१८ ले विश्वव्यापी सिकाइ सङ्कटको चर्चा गर्दै विद्यालय भर्ना उच्च भए पनि बालबालिकाले अपेक्षित आधारभूत सिकाइ प्राप्त नगरेको देखाउँछ । नेपालमा पनि सार्वजनिक विद्यालयहरूमा सिकाइ उपलब्धि कमजोर रहेको पाइन्छ (Acharya, २०२४)। कमजोर सिकाइ उपलब्धिका प्रमुख कारणहरूमा शिक्षकको अपूर्ण तथा अपर्याप्त तालिम, कक्षामा अत्यधिक विद्यार्थी संख्याका कारण हुने प्रभावकारी शिक्षण अधिगमको कमी, ग्रामीण विद्यालयहरूमा भौतिक तथा शैक्षिक स्रोतसाधनको न्यूनता तथा शैक्षिक सहयोग, निरीक्षण र अनुगमन प्रणालीको कमजोरी महत्वपूर्ण रूपमा देखा पर्छन्। यी संरचनागत समस्याहरूका कारण विद्यार्थीहरूले आधारभूत अवधारणाहरू राम्रोसँग आत्मसात् गर्न सक्दैनन्, जसको प्रत्यक्ष परिणामस्वरूप शैक्षिक प्रगति सुस्त हुन्छ र विद्यालय छोड्ने प्रमुख कारणहरू मध्ये शैक्षिक कमजोरी निरन्तर रूपमा शीर्षस्थानमा देखिन्छ ।

नीति सुधार र संघीय पुनर्संरचना

सन् २०१५ को संविधान पछि नेपाल संघीय संरचनामा प्रवेश भएपछि आधारभूत शिक्षा स्थानीय सरकारको जिम्मेवारीमा गयो। प्रारम्भिक अध्ययनहरूले यसले केही अवसर तथा केही चुनौतीहरू दुवै सिर्जना गरेको देखाउँछन् । स्थानीय तहलाई स्रोत व्यवस्थापन, शिक्षक भर्ना र विद्यालय व्यवस्थापनको अधिकार प्राप्त भए पनि धेरै पालिकामा क्षमताको कमी रहँदै आएको छ (Bhatta, २०१५; Dahal & Dahal, २०१६) । संघीय व्यवस्थाले क्षेत्रीय असमानता घटाउने सम्भावना राख्छ तर त्यसका लागि सशक्त समन्वय, पर्याप्त स्रोत र निगरानी संयन्त्र अत्यावश्यक छन् (UNESCO, २०२२)। नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण चौथो संघीय संरचना लागू भएपछिको पहिलो ठूलो घरेलु सर्वेक्षण भएकाले यसले नयाँ शासन संरचनामा शैक्षिक अवस्थाको महत्वपूर्ण आधारभूत तथ्यहरू प्रदान गर्छ ।

नेपालमा शिक्षाका विषयमा थुप्रै अनुसन्धान भए तापनि केही महत्त्वपूर्ण खाली ठाउँहरू अझै स्पष्ट रूपमा देखिन्छन्। राष्ट्रिय प्रतिनिधित्व गर्ने घरेलु सर्वेक्षणबाट दीर्घकालीन शैक्षिक परिवर्तनलाई निरन्तर रूपमा अनुगमन गर्ने अनुसन्धान निकै कम पाइन्छ। गरिबी, सामाजिक आर्थिक विभाजन, भूगोल र लैङ्गिक असमानताले शिक्षा प्राप्ति र विद्यालयमा टिकाइ रहने क्षमतालाई कसरी वर्षौंसम्म प्रभाव पारिरहेछ भन्ने विषयमा पनि पर्याप्त गहिरो विश्लेषण भएको देखिँदैन। त्यस्तै, विश्वसनीय र दीर्घकालीन नेपाल जीवनस्तर

सर्वेक्षणका विभिन्न चरणहरूको तुलनात्मक विश्लेषण पनि अपेक्षाकृत कम विकसित छ । यस अध्ययनले नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो र चौथो चरणको तुलनात्मक विश्लेषणमार्फत् यी अभावहरूलाई सम्बोधन गर्दै नेपालका शैक्षिक रूपान्तरणका दीर्घकालीन प्रवृत्तिबारे प्रमाणमा आधारित योगदान प्रदान गर्दछ ।

३ सामग्री तथा विधि

तथ्य सङ्कलन

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो र चौथोको अध्याय छमा समावेश भएका शिक्षासम्बन्धी सबै तालिकाहरूलाई विस्तृत रूपमा अध्ययन र समीक्षा गरियो । तथ्याङ्कहरू निम्न चरणअनुसार सङ्कलन, वर्गीकरण र व्यवस्थित गरिएको छः

१. दुवै सर्वेक्षणमा उपलब्ध समान प्रकृतिका सूचकहरूको पहिचान गरिएको छ ।

२. प्रकाशित तालिकाहरूबाट प्रत्यक्ष रूपमा आवश्यक संख्यात्मक विवरणहरू सङ्कलन गरिएको छ ।

३. सङ्कलित तथ्याङ्कहरू तालिकाहरूबीच तुलना गरी आन्तरिक मिलान तथा सुसंगतता सुनिश्चित गरिएको छ ।४. समान प्रकृतिका सूचकहरूलाई विषयगत समूहमा वर्गीकरण र संयोजन गरिएको छ ।

५. परिवर्तनका सूचकाङ्कहरू (जस्तै प्रतिशत परिवर्तन, अनुपात वृद्धि आदि) निर्माण गरी अन्तिम विश्लेषणका लागि प्रयोग गरिएको छ ।

तथ्य विश्लेषण रणनीति

यस अध्ययनमा कारण र परिणाम सम्बन्ध स्थापना गर्नु भन्दा पनि राष्ट्रिय तहमा देखिएका दीर्घकालीन प्रवृत्तिहरू प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य भएकाले विश्लेषणका लागि वर्णनात्मक तथ्याङ्क मात्र प्रयोग गरिएको छ । यसका लागि विभिन्न विश्लेषण विधिहरू प्रयोग गरिएका छन्। जसमध्ये सर्वेक्षण वर्षहरूबीचको प्रतिशतमूलक तुलना, प्रतिशतबिन्दु परिवर्तनको गणना, समान प्रकृतिका सूचकहरूको जोडी बनाएर प्रवृत्ति व्याख्या गर्ने प्रक्रिया, लैङ्गिक तथा गरिबीका आधारमा वर्गीकृत विश्लेषण र सङ्ख्यात्मक नतिजाका पछाडि रहेका सामाजिक तथा आर्थिक कारणहरूको व्याख्या समावेश छन् । राष्ट्रिय प्रतिनिधित्व हुने ठूलो नमुनाको आकार भएका कारण, वर्णनात्मक विश्लेषणबाट प्राप्त प्रवृत्तिहरू नै नेपालमा शैक्षिक विकासको परिवर्तन पहिचान गर्नका लागि पर्याप्त र विश्वसनीय प्रमाण प्रदान गर्छन् भन्ने मान्यतामा यो अध्ययन आधारित छ ।

वैधता र विश्वसनीयता

यस अध्ययनको वैधता धेरै महत्वपूर्ण आधारहरूबाट सुदृढ बनाइएको छ । पहिलो, नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणले विश्व बैंकद्वारा विकसित गरिएका जीवनस्तर मापन अध्ययनका मानक विधि तथा प्रक्रियाहरू अपनाउने भएकाले यसको तथ्याङ्क अत्यन्त विश्वसनीय मानिन्छ । दोस्रो, दुवै सर्वेक्षण चरणले उही संरचना, उही प्रकारका प्रश्नावली तथा उही सूचकहरूको परिभाषा प्रयोग गर्ने भएकाले समय अन्तर तुलना गर्दा

प्राप्त नतिजा वैध, सुसंगत र प्रमाणिक हुन्छन् । विश्वसनीयता थप मजबुत बनाउन अध्ययनले केही उपायहरू अपनाएको छ । यसले दुवै सर्वेक्षणमा समान रूपमा उपलब्ध भएका सूचकहरू मात्र प्रयोग गरेको छ, जसले तुलना स्पष्ट बनाउँछ। साथै, नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण चौथो चरणमा समावेश नभएका वा परिभाषामा भिन्नता भएका श्रेणीहरू जस्तै प्रायः छुट्टै रूपमा उल्लेख गरिने तल्लो माध्यमिक तह प्रयोग गरिएको छैन, जसले असमान तुलना हुने जोखिम घटाउँछ। अन्ततः, अनुसन्धानका सबै सम्भावित सीमाहरू पारदर्शी रूपमा उल्लेख गरेर अध्ययनको विश्वसनीयता र उत्तरदायित्व थप सुदृढ गरिएको छ ।

अध्ययनका सीमाहरू

यस अध्ययनका केही प्रमुख सीमाहरू रहेपनि तिनलाई स्पष्ट रूपमा बुझ्रेर मात्र यसको परिणामलाई उपयोग गर्नुपर्छ। दुवै सर्वेक्षणमा प्रयोग भएका सबै सूचकहरू पूर्ण रूपमा मिल्दैनन्, विशेषतः आधारभूत र माध्यमिक तहको पुनर्संरचना तथा श्रेणीकरणमा आएको परिवर्तनका कारण केही सूचकहरू प्रत्यक्ष रूपमा तुलना गर्न कठिन भएको छ । साथै, राष्ट्रिय जीवनस्तर सर्वेक्षणले सिकाइ परिणाम मापन नगर्ने भएकाले शिक्षाको वास्तविक गुणस्तरसम्बन्धी ठोस निष्कर्ष प्रस्तुत गर्न सकिँदैन । विद्यालय छोड्ने कारणहरू दुवै सर्वेक्षणमा फरक ढङ्गले वर्गीकृत भएकाले प्रत्यक्ष मिलानमा धेरै सावधानी आवश्यक हुन्छ । साथै, यो अध्ययन पूर्ण रूपमा वर्णनात्मक प्रकृतिको भएकाले कारण र परिणामबीचको प्रत्यक्ष सम्बन्ध स्थापनामा सीमा रहन्छ । यद्यपि यी सीमाहरूका बाबजुद नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणले तेस्रो र चौथो चरणको तुलनात्मक विश्लेषण नेपालको शैक्षिक परिवर्तन बुझ्नका लागि सबैभन्दा विश्वसनीय, व्यापक र राष्ट्रिय रूपमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रमाणित आधार रहिरहेकाले यसको निष्कर्ष समाज परिवर्तनको गति बझ्न र नीतिनिर्माणका दृष्टिकोणबाट हेर्दा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ।

४. तथ्य विश्लेषण

वयस्क साक्षरता र शैक्षिक उपलब्धिमा परिवर्तन

वयस्क साक्षरता र आधारभूत शैक्षिक उपलब्धि मानव विकासका आधारभूत सूचक मानिन्छन् । यी सूचकहरूले बाल्यकालमा विद्यालयसम्म पहुँच मात्र होइन, व्यापक सामाजिक आर्थिक जस्तै सार्वजनिक विद्यालयहरूको विस्तार, घरपरिवारको आम्दानी वृद्धि, लैङ्गिक सशक्तिकरण, बसाइँसराइका प्रवृत्ति तथा शिक्षामा राज्यको लगानी परिवर्तनहरूलाई समेत प्रतिबिम्बित गर्छन् । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो र चौथो बीचको साक्षरता तुलना गर्दा पुस्तागत परिवर्तन, दिगो विकास लक्ष्यतर्फको प्रगति र दीर्घकालसम्म शैक्षिक बहिष्करणमा परेका समूहहरू कति सम्म शिक्षामा समावेशित भए भन्ने बारे महत्वपूर्ण अन्तर्दृष्टि प्राप्त हुन्छ ।

तालिका १ : *वयस्क साक्षरता र शैक्षिक उपलब्धिमा परिवर्तन*

सूचक (१५ वर्षमाथि %)	तेस्रो सर्वेक्षण (२०१०/११)	चौथो सर्वेक्षण (२०२२/२३)	परिवर्तन
साक्षरता दर (दुवै लिङ्ग)	५६.५	७२.५	+१६.०
साक्षरता दर (पुरुष)	७१.६	८२.९	+११.३
साक्षरता दर (महिला)	४४.५	६४.१	+१९.६
१५ वर्षमाथिका दुवै लिङ्गको			
विद्यालय(अध्ययन अनुभव)	५४.६	७०.२	+१५.६
औसत अध्ययन वर्ष	८.१	८.९	+०.८ वर्ष

स्रोतः केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०११, २०२३) ।

उपलब्ध तथ्यहरूले नेपालको मानव पूँजीमा महत्वपूर्ण संरचनात्मक सुधार भएको देखाउँछ। साक्षरता दरमा आएको १६ प्रतिशतको वृद्धिले शैक्षिक विस्तार वयस्क क्षमतामा प्रभावकारी रूपमा रूपान्तरण भएको संकेत गर्छ। सबैभन्दा उल्लेखनीय परिवर्तन महिलामा देखिन्छ, जहाँ लगभग २० प्रतिशत को वृद्धि भएको छ । यसले महिलामुखी नीतिहरू, केही क्षेत्रमा बालविवाहको गिरावट र सामाजिक चेतनामा आएको सुधारको प्रभाव देखाएको छ । तर, औसत अध्ययन वर्षमा देखिएको न्यून वृद्धि (केवल +०.८ वर्ष) ले के संकेत गर्दछ भने विद्यालय भर्ना वृद्धि भए पनि धेरैजसो व्यक्तिहरू माध्यमिक तह पूरा गर्नु अघि नै विद्यालय छोडिरहेका छन् । यसले सिकाइको गुणस्तर समस्या, घरपरिवारको श्रमचाप, बालविवाह तथा खर्चजस्ता बहुआयामिक चुनौतीहरू अझै कायम रहेको देखाउँछ। साथै, पुस्तागत सुधारमा एकरूप छैन भने लैङ्गिक र भौगोलिक आधारमा असमानता निरन्तर रूपमा देखिन्छ ।

विद्यार्थी भर्ना दरमा परिवर्तनहरू

विद्यार्थी भर्ना दरले विद्यालय प्रणालीभित्र पहुँच र स्थिरता दुवैलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । नेपालको नीतिगत सन्दर्भमा आधारभूत शिक्षा (कक्षा १-८) को विस्तार एक केन्द्रीय लक्ष्य रहँदै आएको छ, जसलाई विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना र विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजनाले मजबूती दिएको छ। तर माध्यमिक र उच्च तहहरू परम्परागत रूपमा विद्यालयको सीमित उपलब्धता, उच्च लागत र शैक्षिक अवरोध जस्ता चुनौतिहरूले प्रभावित हुँदै आएका छन् ।

तालिका २ : *शैक्षिक तह अनुसार विद्यार्थी भर्ना दरमा परिवर्तनहरू*

शिक्षा स्तर	२०१०/११(%)	२०२२/२३(%)	परिवर्तन(%)
आधारभूत/प्राथमिक	६८.८	९६.२	+२७.४
माध्यमिक शिक्षा	१५.०	४७.६	+३२.६
उच्च शिक्षा	–	१६.७	–

स्रोतः केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०११, २०२३)।

आधारभूत शिक्षामा ९६.२ प्रतिशत विद्यार्थी भर्ना पुग्नु नेपालको आधुनिक शैक्षिक इतिहासका सबैभन्दा महत्वपूर्ण उपलब्धिहरूमध्ये एक हो । यसले संघीय तथा स्थानीय सरकारहरू, साथै विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूको समन्वित प्रयासले विद्यालयको पहुँच विस्तार, प्रत्यक्ष शैक्षिक लागत घटाउने र सामुदायिक विद्यालयमा सहभागिता बलियो पार्ने कार्यमा उल्लेखनीय सफलता हासिल गरेको देखाउँछ ।

तर, यस वृद्धिसँगै पनि माध्यमिक तहको विद्यार्थी भर्ना ५० प्रतिशत भन्दा कम रहनु शैक्षिक प्रगतिमा एक प्रमुख अवरोध हो। आधारभूत र माध्यमिक तहबीच रहेको यो ठूलो खाडलका केही मुख्य कारणहरू स्पष्ट रूपमा देखिन्छन्। माथिल्लो कक्षामा पुगेपछि सिकाइ उपलब्धिमा गिरावट आउँछ, जसले विद्यार्थीलाई कक्षा दोहोरिन वा विद्यालय छोड्न बाध्य पार्छ । उमेर बढ्दै जाँदा किशोर किशोरीहरूमा आयआर्जन गर्ने अपेक्षा तथा आर्थिक दबाब बढ्ने हुँदा विद्यालय निरन्तरता कठिन बन्छ । घरायसी श्रमको माग, दिदीबहिनीले साना भाइबहिनी हेरचाह गर्नुपर्ने जिम्मेवारी तथा कृषि पशुपालनमा काम गर्ने आवश्यकता जस्ता कारणले विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रमा विद्यार्थीको विद्यालय स्थायित्व कमजोर हुन्छ । बालविवाह, परम्परागत लैङ्गिक भूमिकाहरू तथा समाजका सांस्कृतिक मान्यताहरूले पनि किशोरीहरूलाई आधारभूत शिक्षा सकिनासाथ विद्यालय छोड्न बाध्य पार्छन् । त्यस्तै, पहाडी र हिमाली दुर्गम क्षेत्रमा माध्यमिक विद्यालयको अत्यन्तै सीमित उपस्थितिका कारण विद्यार्थीहरूलाई दूरी, पहुँच र समयको कठिनाइ भोग्नुपर्दछ, जसले विद्यालय त्याग दरलाई अझै बढाउँछ। उच्च शिक्षा तहमा अत्यन्तै कम विद्यार्थी मात्र पुग्न सक्ने अवस्था (१६.७%) देखिनु नेपालमा उच्च शिक्षातर्फको पहुँच अझै सङ्कुचित रहेको स्पष्ट संकेत हो । आधारभूत तहमा व्यापक प्रगति भए पनि, माध्यमिक र उच्च शिक्षातर्फको संक्रमण मार्ग सबैका लागि समान तथा सहज छैन भन्ने तथ्य यसले पुष्टि गर्दछ ।

भर्ना दर र साक्षरतामा लैङ्गिक अन्तर

नेपालको शिक्षा प्रणालीमा लैङ्गिक असमानताले ऐतिहासिक रूपमा गहिरो रूपमा जरा गाडेको छ । पितृसत्तात्मक संरचना, घरेलु भूमिकाको अपेक्षा र चाँडै विवाह जस्ता कारणहरूले महिलाहरूको शैक्षिक अवसरमा ठूलो प्रभाव पारेका छन् । विगत दुईवटा सर्वेक्षण चरणका लैङ्गिक विवरणहरूको विश्लेषणले किशोरी तथा महिलाको शिक्षा प्रवर्द्धन गर्न बनाइएका नीतिहरूले कति प्रभावकारी रूपमा असमानता घटाउन सकेका छन् भन्ने देखाउँछ ।

तालिका ३ : *भर्ना दर र साक्षरतामा लैङ्गिक अन्तर*

सूचक (%)	पुरुष (२०१०/११)	महिला (२०१०/११)	पुरुष (२०२२/२३)	महिला (२०२२/२३)
साक्षरता दर	७१.६	४४.५	८२.९	६४.१
(विद्यार्थी भर्ना दर)				
आधारभूत	६७.२	७०.२	९६.२	९६.२
माध्यामिक	१५.७	१४.२	४९.७	४५.५

स्रोतः केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०११, २०२३) ।

आधारभूत शिक्षामा लैङ्गिक अन्तर उल्लेखनीय रूपमा घटेर २०२२/२३ सम्म समानता हासिल भएको छ । यसले छात्रवृत्ति कार्यक्रम, महिला शिक्षकहरूको बढ्दो सहभागिता तथा समुदायस्तरको सचेतनाको प्रभावलाई प्रतिबिम्बित गर्छ । तर, साक्षरता तथा माध्यमिक तहमा अझै उल्लेखनीय अन्तर देखिन्छ, जसले गहिरिएका सामाजिक सांस्कृतिक संरचनागत अवरोधहरू अझै कायम रहेको संकेत गर्छ । घरेलु जिम्मेवारी, चाँडो विवाह तथा परिवारका अपेक्षाहरूका कारण छोरीहरू विद्यालय छाड्ने सम्भावना अझै उच्च देखिन्छ। समग्रमा, शिक्षामा पहुँचका हिसाबले लैङ्गिक समानता सुधारोन्मुख भए पनि शिक्षा पूरा गर्ने दर, निरन्तरता र उच्च शिक्षातर्फको परिवर्तनको क्षेत्रमा चुनौतीहरू यथावत् छन्। नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण-तेस्रो (२०१०/११) र नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण-चौथो (२०२२/२३) को तुलनाले नेपालमा प्राथमिक/आधारभूत तहको शिक्षामा पहुँच उल्लेखनीय रूपमा बढेको देखाउँछ । तर माध्यमिक तहमा भर्ना दर अझै अपेक्षाकृत सीमित छ, जसले गरिबी, श्रम सहभागिता र सामाजिक-आर्थिक असमानताका समस्या रहेको संकेत गर्दछ ।

विद्यालयको प्रकार (सार्वजनिक र निजी)

निजी विद्यालयहरूको विस्तारसँगै नेपालमा दुई तहको शिक्षा प्रणाली विकसित भइरहेको छ । राम्रो शैक्षिक नतिजाको अपेक्षाका कारण निजी विद्यालयहरू मध्यम तथा सम्पन्न परिवारहरूको पहिलो रोजाइ बन्दै गएका छन्, जबकि सार्वजनिक विद्यालयहरू अझै पनि गरिब, ग्रामीण र निम्न श्रम वर्गका परिवारहरूको मुख्य विकल्प बनेका छन्। विद्यालयको प्रकारमा भएको यो परिवर्तनले शिक्षा प्रणालीभित्रको सामाजिकआर्थिक विभाजनलाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछ ।

तालिका ४ : *सार्वजनिक र निजी विद्यालयमा अध्ययन गर्नेको अनुपात*

विद्यालयको प्रकार	२०१०/११(%)	२०२२/२३(%)	परिवर्तन(%)
सरकारी/सार्वजनिक विद्यालय	७१.९	६२.९	-९.०
निजी/संस्थानिक विद्यालय	२६.८	३५.३	+८.५
प्राविधिक/अन्य	१	२	+१

स्रोतः केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०११, २०२३)।

निजी विद्यालयमा भर्ना हुनेको अनुपातमा बढोत्तरी (कुल वृद्धि +८.५ प्रतिशत) देखिनु अभिभावकहरूले निजी विद्यालयलाई राम्रो अंग्रेजी माध्यम, उच्च गुणस्तर र प्रतिस्पर्धी शैक्षिक नतिजाको प्रतीकका रूपमा लिन थालेका कारण हो। तर, यस परिवर्तनले केही महत्वपूर्ण सामाजिक विभाजनहरूलाई पनि प्रस्ट देखाउँछ । गरिब तथा विपन्न परिवारहरू संरचनागत रूपमा सार्वजनिक विद्यालयमै निर्भर रहन बाध्य छन्, जसका कारण उनीहरूको पहुँच उच्च गुणस्तरको शिक्षातर्फ सीमित रहन्छ। यसको विपरीत, आर्थिक रूपमा सम्पन्न तथा विशेषगरी सहरी क्षेत्रका परिवारहरू निजी विद्यालयमा बढी केन्द्रित हुने देखिन्छ, जसले शिक्षाको गुणस्तर, अवसर र भविष्यगत सम्भावनामा उल्लेखनीय भिन्नता सिर्जना गर्छ। साथै, निजी विद्यालयहरूको तीव्र वृद्धि विशेष रूपमा सहर तथा नगर क्षेत्रमा केन्द्रित भएकाले ग्रामीण-सहरी शिक्षामान

असमानता अझ गहिरिँदै गएको छ ।

विद्यालय छोड्ने कारणहरू

विद्यालय छोडाइका ढाँचाहरूले विद्यार्थीहरूमध्ये किन उच्च तहसम्मको शिक्षा निरन्तरता कमजोर हुन्छ वा रोकिन्छ भन्ने देखाउँछन् । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो (२०१०/११) र चौथो (२०२२/२३) मा प्रस्तुत विद्यार्थी छोडाइका कारणहरूको तुलना गर्दा दीर्घकालीन संरचनागत अवरोधहरू तथा हालका नयाँ प्रवृत्तिहरू पहिचान गर्न मद्दत गर्दछ ।

तालिका ५ : *विद्यालय छोड्ने प्रमुख कारणहरू(%)*

विद्यालय छोड्ने कारण	तेस्रो सर्वेक्षण	चौथो सर्वेक्षण
शैक्षिक प्रगतिमा कमजोरी	२४.६	२८.१
घरका काममा सहयोग आवश्यक	२२	२१.४
विवाह	१७.२	१९.२
पढाइ धेरै खर्चिलो	६.५	६.७
अभिभावकले पढाउन नचाहनु	७.४	३.२
काम गर्न थाल्नु/जागिर	–	५.४
पर्याप्त पढे भनी ठान्नु	–	२.७
अन्य	–	१२.९

स्रोतः केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०११, २०२३) ।

विद्यालय छोड्ने कारणहरू दुईवटै सर्वेक्षणमा लगभग समान देखिनु र ती मध्ये प्रमुख शैक्षिक प्रगतिमा कमजोरी, घरमा सहयोगको आवश्यकता र विवाह तीन कारण लगातार दोहोरिनुले यस समस्याको अस्थायी नभई गहिरोसम्म जरा गाडिएको संरचनागत प्रकृति रहेको स्पष्ट संकेत हो । पहिलो कारण शैक्षिक प्रगतिमा कमजोरी बढ्नुले नेपालमा विद्यमान शिक्षण सिकाइ वातावरणमा ठूलै कमजोरीहरू रहेका छन् भन्ने देखाउँछ। धेरै सार्वजनिक विद्यालयहरूमा उच्च विद्यार्थी-शिक्षक अनुपात, स्रोतसाधनको अभाव, शिक्षक प्रशिक्षणको कमजोरी, सिकाइ सामग्रीको कमी र कक्षाकोठामा प्रभावकारी शैक्षिक समर्थनको न्यूनता जस्ता समस्याहरू व्याप्त छन् । यी सबैले विद्यार्थीहरूलाई नियमित रूपमा कक्षा अनुशरण गर्न र सिकाइ स्तर वृद्धि गर्न अवरोध पुऱ्याउँछन्, जसको परिणाम स्वरूप उनीहरू कमजोर मानिन्छन् र अन्ततः विद्यालय छोड्न विवश हुन्छन् ।

दोस्रो प्रमुख कारण घरमा सहयोग सामाजिक आर्थिक संरचनासँग गहिरोसँग जोडिएको छ। गरिब र ग्रामीण परिवारमा बालबालिकालाई घरायसी काम, साना बच्चाको हेरचाह, खेतबारीको काम, पशुपालन वा कमाइ गर्ने काममा संलग्न गरिनु सामान्य हुन्छ । यी जिम्मेवारीहरू प्रायः छोरीहरूमा केन्द्रित हुने भएकाले, लैङ्गिक भूमिकाले पनि यसमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । यसले के देखाउछ भने विद्यालयमा

पहुँच वृद्धि भए पनि घरपरिवारको आर्थिक संरचना, कृषिमा आधारित जीविकोपार्जन र लैङ्गिक विभाजनले बालबालिकालाई विद्यालयमा निरन्तर रहन कठिन बनाइरहेको छ ।

तेस्रो स्थायी कारण विवाह देखाउँछ । विशेषगरी किशोरीहरूका लागि विवाह प्रमुख अवरोधको रूपमा देखिन्छ । नेपालको सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भमा कम उमेरमा गरिने विवाहले किशोरीको शिक्षालाई प्रत्यक्ष रूपमा अन्त्य गर्छ। जीवनस्तर सर्वेक्षणको तथ्याङ्कले के देखाउँछ भने शिक्षा पहुँच बढे पनि विवाहसँग सम्बन्धित सामाजिक दबाब, परिवारको मर्यादा, परम्परागत मूल्य र छोरीप्रतिको भूमिकाको सीमित दृष्टिकोण जस्ता कारकहरूले छोरीहरूको माध्यमिक तहपछि अध्ययन जारी राख्ने सम्भावना घटाइरहेको छ ।

चौथो, जीवनस्तर सर्वेक्षणमा देखा परिरहेको नयाँ सदर्भ काम गर्न थाल्नु भन्ने नयाँ कारणले नेपालको बदलिंदो आर्थिक परिदृश्यलाई झल्काउँछ । वैदेशिक रोजगारीको विस्तार, अनौपचारिक श्रम बजारको वृद्धि र छिटो पैसा कमाउने अवसरहरूको उपलब्धताले युवाहरूलाई प्रारम्भिक उमेरमै कामतिर आकर्षित गरिरहेको छ। यसले विद्यालय छोड्ने निर्णयलाई केवल आर्थिक अभावसँग मात्र नभई आकांक्षाको परिवर्तन, तत्काल आयप्रतिको इच्छा र परिवारको आर्थिक दबाबसँग पनि जोड्छ । समग्रमा यी सबै कारणहरूले नेपालमा विद्यालय छोड्ने समस्या केवल व्यक्तिगत वा घरायसी निर्णय नभएर शिक्षा प्रणालीको गुणस्तर, सामाजिक संरचना, लैङ्गिक मान्यताहरू र आर्थिक अवसर संरचनासँग गहिरोसँग गाँसिएको बहुआयामिक चुनौती हो भन्ने पुष्टि गर्छ । यसरी, विद्यालय छोड्ने अन्य कारणहरू व्यक्तिगत वा शैक्षिक कमजोरीमा मात्र सीमित नभई गरिबी, अनौपचारिक श्रम, बसाइँसराइ तथा असमानतासँग जोडिएका छन्।

गरिबीको स्थिति अनुसार भर्नादर

यो भागले आर्थिक असमानताले विद्यालयमा सहभागितालाई कसरी प्रभावित गर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट गर्दछ । गरिबीले गुणस्तरीय विद्यालयमा पहुँच सीमित गर्छ, विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयबाट छोड्न बाध्य बनाउँछ र निजी शिक्षामा लगानी गर्ने क्षमता अत्यन्तै घटाउँछ ।

तालिका ६ : *गरिबीको र भर्नादर*

गरिबी स्थिति	आधारभूत तह भर्नादर (२०२२/२३) (%)	माध्यमिक तह भर्नादर (२०२२/२३) (%)	निजी विद्यालयको भर्नादर हिस्सा (%)
गरिब	९३	३८	१०
गरिब नभएका	९८	५८	५०

स्रोतः केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०११, २०२३) ।

तालिका ६ मा प्रस्तुत गरिबी अनुसारको आधारभूत र माध्यमिक तहको भर्नादरले नेपालको शिक्षामा विद्यमान संरचनागत असमानता स्पष्ट रूपमा देखाउँछ । आधारभूत तहमा गरिब र गरिब नभएका परिवारका बालबालिकाबीच भर्नादरमा अन्तर न्यून देखिए पनि माध्यमिक तहमा यो अन्तर २० प्रतिशत अंकसम्म पुग्नु अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण संकेत हो । यसले के देखाउँछ भने विद्यालय स्तर बढ्दै जाँदा आर्थिक बोझ, पारिवारिक कामको जिम्मेवारी र अवसर लागतले गरिब परिवारका बालबालिकालाई निरन्तरता दिन

कठिन बनाइरहेको छ । गरिब परिवारका लागि विद्यालयमा नियमित रूपमा अध्ययन गर्नु केवल शैक्षिक प्रक्रियामै सीमित हुँदैन। यससँग जोडिएका, जस्तै पोशाक खर्च, यातायात खर्च, परीक्षा शुल्क, पाठ्यसामग्री खर्च तथा घरायसी श्रमको कमी उनीहरूको शैक्षिक यात्राका प्रमुख अवरोध बन्छन् ।

निजी विद्यालयमा भर्ना हुन सक्ने सम्भावनामा देखिएको पाँच गुणा भन्दा बढीको अन्तरले शिक्षामा गुणस्तरगत विभाजन अझ गहिरिएको पुष्टि गर्दछ। निजी विद्यालयमा अध्ययन गर्ने अवसर मुख्यतः आर्थिक रूपमा सक्षम परिवारमा सीमित हुँदा सार्वजनिक विद्यालयमा आश्रित गरिब परिवारका बालबालिकालाई सिकाइका आधारभूत अवसर र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा संरचनागत रूपले पछाडि पारिन्छ । यसरी गरिबी सामाजिक पृष्ठभूमिसँग गाँसिएको यो शैक्षिक असमानताले केवल वर्तमान भर्नादरमा मात्र होइन, दीर्घकालीन रूपमा सिकाइ उपलब्धि, माध्यमिक र उच्च शिक्षा पहुँच तथा भविष्यको रोजगारी र सामाजिक गतिशीलतामा गम्भीर प्रभाव पार्ने सम्भावना छ । दीर्घकालमा यस्तो विभाजनले सामाजिक वर्गबीचको दूरी बढाउने, गरिबी अन्त्यमा चुनौती उत्पन्न गर्ने र समग्र मानव विकासको गतिलाई कमजोर बनाउने जोखिम रहन्छ ।

लिङ्ग र बासस्थान अनुसारको साक्षरता

भौगोलिक र लिङ्गगत असमानताले नेपालमा शैक्षिक अवसरलाई ऐतिहासिक रूपमा गहिरो रूपमा प्रभाब पारेको देखिएको छ । ग्रामीण क्षेत्रहरूमा विद्यालयसम्मको दूरी धेरै हुनु, घरेलु तथा कृषिश्रमको माग उच्च हुनु र माध्यमिक तहका शैक्षिक संस्थाहरूको सीमित उपलब्धता हुनु प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखा पर्दछन् ।

तालिका ७ : *लिङ्ग र बासस्थान अनुसारको साक्षरता*

समूह	२०१०/११ को साक्षरता(%)	२०२२/२३ को साक्षरता(%)	परिवर्तन(%)
सहरी पुरुष	८२	९१	+९
सहरी महिला	६५	७८	+१३
ग्रामीण पुरुष	६८	८०	+१२
ग्रामीण महिला	३८	५८	+२०

स्रोतः केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०११, २०२३) ।

तालिका ७ ले नेपालमा लिङ्ग र भू-स्थान दुबै शिक्षा पहुँचका गहिरा निर्धारक बनेका छन् भन्ने कुरा प्रस्ट देखाउँछ । सहरी पुरुषहरूको साक्षरता दर सधैँ उच्च रहँदै आएको भए पनि ग्रामीण महिलाहरूले पछिल्लो दशकमा सबैभन्दा ठूलो सुधार हासिल गरेका छन्, जुन विद्यालय विस्तार, छात्रवृत्ति, सामुदायिक जागरण र सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको लक्षित हस्तक्षेपको प्रत्यक्ष परिणाम हो। तर सुधारको यो दर उच्च देखिए पनि ग्रामीण महिलाहरू अझै पनि सबैभन्दा पछाडि परेका समूह हुन्, किनकि उनीहरूको साक्षरता स्तर सहरी पुरुषभन्दा ३० प्रतिशतभन्दा बढी कम छ । यस्तो ठूलो अन्तरले लिङ्ग, वर्ग र भूगोलबीचको

ऐतिहासिक र संरचनागत असमानतालाई प्रस्ट रूपमा देखाउँछ । ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरूका लागि शैक्षिक अवसरहरू केवल विद्यालय उपलब्धताको सवाल मात्र होइन सामाजिक मान्यता, घरेलु श्रमको भार, गतिशीलताको सीमितता तथा छिटो वैवाहिक प्रथाजस्ता संरचनागत अवरोधहरूले निर्धारित हुन्छन् । यसले शैक्षिक सुधारलाई केवल भौतिक विद्यालय निर्माण वा भर्ना बढाउने अभियानको मुद्दा नभई गहिरोसम्म जोडिएको सामाजिक संरचना, लैङ्गिक भूमिकाको पुनर्परिभाषा तथा आर्थिक सशक्तिकरणसँग जोडिएको दीर्घकालीन सामाजिक परिवर्तनको बहसलाई जोड्न आबस्यकता देखाउँछ ।

५. छलफल

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो (२०१०/११) र चौथो (२०२२/२३) को तुलनात्मक विश्लेषणले नेपालमा शैक्षिक प्रगतिको एक महत्वपूर्ण दशकका रुपमा देखिएको छ। यस अवधिमा शिक्षामा उल्लेखनीय विस्तार भए पनि संरचनागत असमानता र नयाँ चुनौतीहरू समान रूपमा देखापरेका छन् । विशेषगरी आधारभूत शिक्षामा पहुँच विस्तारमा उल्लेखनीय प्रगति भए पनि ती विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयमा राख्ने क्षमता, उच्च तहमा रूपान्तरण दर र शैक्षिक अवसरको समानता यी सबै अझै पनि विशेष नीतिगत हस्तक्षेप आवश्यक पर्ने क्षेत्रका रूपमा देखिन्छन् ।

आधारभूत शिक्षा विस्तार र साक्षरता अभिवृद्धि

सबैभन्दा उल्लेखनीय उपलब्धि मध्ये एक भनेको २०२२/२३ मा प्राप्त प्रायः सार्वभौमिक आधारभूत विद्यालय भर्ना दर हो। २०१०/११ को ६८.८ प्रतिशतबाट २०२२/२३ मा लगभग पूर्ण भर्नादरमा पुगेको तथ्यले विद्यालय प्रवेशमा अवरोध हटाउने, विद्यालय पूर्वाधार विस्तार गर्ने, छात्रवृत्ति, समुदाय र विद्यालय सहकार्य र जनचेतना अभियानजस्ता लक्षित पहलहरूको प्रभावकारिता प्रस्तुत गर्दछ । यो अबस्था अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धानसँग मेल खान्छ, जसअनुसार शिक्षा क्षेत्रमा दीर्घकालीन लगानी, स्थानीय तहमा विकेन्द्रीकरण र समुदायको सहभागिताले प्राथमिक तहमा सहभागिता उल्लेखनीय रूपमा बढाउँछ ।

त्यसैगरी, प्रौढ साक्षरतामा देखिएको वृद्धिले नेपालको मानव विकासमा दीर्घकालीन रूपान्तरण भएको संकेत गर्छ। विशेषगरी महिलाहरूमा सबैभन्दा तीव्र सुधार देखिनुले लैङ्गिक-केन्द्रित नीतिहरू जस्तै महिला शिक्षक भर्ना, समुदाय परिचालन र लक्षित समर्थन कार्यक्रमहरू प्रभावकारी भएको देखाउँछ। तथापि, महिला साक्षरता अझैपनि पुरुषभन्दा निकै कम रहनुले गहिरो सामाजिक, सांस्कृतिक मान्यता, लैङ्गिक भूमिकाको बोझ तथा पुस्तान्तरगत असमानता कायम रहेको जनाउँछ ।

माध्यमिक तथा उच्च शिक्षातर्फको संक्रमणका अवरोधहरू

आधारभूत तहमा उल्लेखनीय प्रगति भए पनि माध्यमिक र उच्च शिक्षातर्फको संक्रमण नेपालमा अझै पनि गम्भीर चिन्ताको विषय बनेको छ। नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रोदेखि चौथोसम्मको अवधिमा माध्यमिक तहको भर्ना दर तीन गुणाभन्दा बढी बढेको भए पनि यो प्रगति आधारभूत शिक्षामा भएको लगभग पुरा भर्ना दरसँग तुलना गर्दा निकै पछाडि छ । यस अन्तरले नेपालका विद्यालय प्रणाली भित्र रहेका संरचनात्मक कमजोरीहरू प्रष्टसँग देखाउँछ ।

पहिलो, कमजोर आधारभूत सिकाइ उपलब्धिले विद्यार्थीलाई माथिल्लो कक्षातिर प्रगति गर्न कठिन बनाउँछ। सिकाइ उपलब्धि कम हुनु, शिक्षकको अपर्याप्त सहयोग, पाठ्यक्रमअनुकूल सिकाइ वातावरणको अभाव जस्ता कारणहरूले विद्यार्थीहरू बीच शैक्षिक आत्मविश्वास कम गरिदिन्छ। दोस्रो, घरेलु आर्थिक अवस्थाले किशोरकिशोरीहरूलाई श्रम, घरेलु काम, वा वैदेशिक तथा आन्तरिक बसाइसराईका मार्गतर्फ धकेल्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ। यसले माध्यमिक तहमा निरन्तरता दिन सक्ने अवसरहरू सीमित बनाउँछ ।

तेस्रो, भौगोलिक विभेदले दुर्गम तथा पहाडी क्षेत्रमा माध्यमिक विद्यालयहरूको पहुँच कमजोर बनाएको छ। लामो दुरी, जोखिमयुक्त बाटो र कम विद्यालय घनत्वले ग्रामीण विद्यार्थीहरूका लागि माध्यमिक तहसम्म पुग्नु चुनौतिपूर्ण बनाउँछ। चौथो, लैङ्गिक मान्यता, विशेषगरी कम उमेरमै विवाह गर्ने परम्परा, महिलाहरूको माध्यमिक तथा उच्च शिक्षातर्फको प्रगतिमा ठूलो बाधा बनेको छ । घरपरिवारको जिम्मेवारी र सामाजिक अपेक्षाले किशोरीहरूलाई विद्यालय छोड्न बाध्य बनाउँछ ।

त्यस्तै, उच्च शिक्षामा सहभागिता अझै पनि निकै साँघुरो छ । चौथो नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणले देखाएअनुसार उच्च शिक्षामा पुग्ने युवाहरू संख्या कम हुनुको अर्थ राम्रो आर्थिक पृष्ठभूमि, उच्च गुणस्तरको विद्यालय अनुभव र सहरी केन्द्रमा बसोबास गर्नेहरूलाई मात्र अवसर उपलब्ध हुनु हो । यसले दीर्घकालीन रूपमा नेपालभित्र शिक्षामा आधारित सामाजिक गतिशीलता सीमित हुने संकेत गर्छ ।

संरचनात्मक असमानता: लैङ्गिकता, गरिबी र भौगोलिक अवस्थिति

यस विश्लेषणले के देखाउँछ भने शिक्षा क्षेत्रमा रहेका संरचनात्मक असमानताहरू अझै पनि गहिरो रूपमा कायम छन्। आधारभूत तहमा लैङ्गिक असमानता निकै घटे पनि, माध्यमिक तह र वयस्क साक्षरतामा लैङ्गिक दूरी दोहोरिएको देखिन्छ। महिलाहरू विशेषगरी ग्रामीण र गरिब घरपरिवारमा जन्मिएका भए शिक्षाका अवसरहरू अझ सीमित रहन सक्ने थियो। गरिबी शिक्षामा न्युन सहभागी हुन अत्यन्तै प्रभावकारी कारक हो । गरिब परिवारका बालबालिकाहरू माध्यमिक तहसम्म पुग्ने सम्भावना कम हुन्छ र निजी विद्यालयमा पहुँच झन् कम हुन्छ । यसले गुणस्तरीय शिक्षाको पहुँचलाई सीधै सामाजिक आर्थिक हैसियतसँग जोडिदिन्छ । भौगोलिक अवस्थिति पनि महत्त्वपूर्ण विभेदक तत्व हो । हिमाल र पहाडका ग्रामीण बस्तिहरूमा विद्यालयको पहुँच, शिक्षकको उपलब्धता, भौगोलिक दुरी र आधारभूत सुविधाको कमीका कारण माध्यमिक तहमा सहभागिता कम देखिन्छ ।

यी लैङ्गिकता, गरिबी र भौगोलिक पूर्वाधार तीनैको अन्तर्क्रियाले ग्रामीण महिलाहरूलाई सबैभन्दा ठूलो जोखिममा राखेको छ। उनीहरू शिक्षामा उल्लेखनीय प्रगति गरे पनि अझै पनि सबैभन्दा पछि परेको समूहका रूपमा रहेका छन्। यो स्थितिले नेपाली समाजमा पाइने संरचनात्मक असमानताका ढाँचाहरूसँग मेल खान्छ, जहाँ महिलाको क्षमताको विकासमा गहिरो अवरोध रहने गरेको छ ।

निजी विद्यालयतर्फको झुकाव र शिक्षामा द्वैत संरचना

अध्ययनले नेपालको स्कूल प्रणालीमा निजी विद्यालयतर्फको झुकाव तीव्र रूपमा बढिरहेको प्रष्ट देखाएको छ । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रोदेखि चौथोसम्म निजी विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको

अनुपात उल्लेखनीय रूपमा बढेको छ। निजी विद्यालयहरू प्रायः राम्रो सिकाइ वातावरण, अंग्रेजी माध्यम र भविष्यमा रोजगारी अवसरहरूको आशा लिएर अभिभावकहरूका लागि आकर्षणको केन्द्र बनेका छन् ।

यस प्रवृत्तिले नेपालमा शिक्षामा नयाँ प्रकारको द्वैध संरचना निर्माण गरिरहेको छ । समृद्ध र सहरी परिवारका बालबालिकाहरू निजी विद्यालयतर्फ बढी आकर्षित हुँदै गएको देखिन्छ, जहाँ अंग्रेजी माध्यम, सुविधाजनक पूर्वाधार र उत्कृष्ट शैक्षिक परिणामको अपेक्षा गरिएको हुन्छ । तर गरिब, ग्रामीण तथा सामाजिक रूपमा पछाडिपरेका परिवारहरूका बालबालिकाहरू सार्वजनिक विद्यालयमै सीमित रहन बाध्य छन् किनकि निजी विद्यालयमा जाने आर्थिक क्षमता उनीहरूसँग उपलब्ध हुँदैन । यसरी उत्पन्न भइरहेका सामाजिक र आर्थिक विभाजनहरूले दीर्घकालीन रूपमा गम्भीर प्रभावहरू पारिरहेका छन्, जसले सिकाइ उपलब्धिमा असमानता बढाउने, सामाजिक गतिशीलता सीमित गर्ने, रोजगारी तथा भविष्यका अवसरहरूको पहुँचमा ठूलो अन्तर पैदा गर्ने र पुस्तौं पुस्तासम्म कायम रहने सामाजिक असमानतालाई पुनरुत्पादन गर्ने स्थितिहरू पैदा गरिरहेको छ । निजी विद्यालयप्रतिको बढ्दो निर्भरता अभिभावकहरूले सार्वजनिक विद्यालयको गुणस्तरबारे राखेको असन्तुष्टि तथा अविश्वाससँग पनि गहिरो रूपमा जोडिएको छ । यही कारणले, सार्वजनिक विद्यालय प्रणालीको गुणस्तर सुधार गर्नु, विद्यालयमा पूर्वाधार तथा सिकाइ वातावरण सुदृढ बनाउनु र शिक्षामा समान अवसर पहुँच सुनिश्चित गर्नु दीर्घकालीन शैक्षिक समताका लागि अत्यावश्यक रहेको छ।

विद्यालय जान छोड्नुका कारकहरू र शैक्षिक असुरक्षा

दुवै सर्वेक्षण चरणहरूमा विद्यालय छोड्ने कारणहरू लगभग एकै प्रकृतिका देखिनु विशेषगरी कमजोर शैक्षिक प्रगति, घरायसी श्रम जिम्मेवारी र विवाहजस्ता कारणहरू, नेपालमा गहिरोसम्म जरा गाडेका संरचनागत बाधाहरूलाई देखाउछ। कमजोर शैक्षिक प्रगति प्रमुख कारणको रूपमा देखा पर्नु विश्वव्यापी शिक्षण संकटसँग मेल खान्छ, जहाँ विद्यालय भर्नादर उच्च भए पनि सिकाइ उपलब्धि कमजोर नै रहन्छ । यसको प्रत्यक्ष प्रभाव विद्यार्थीहरूको माध्यमिक तहतर्फको संक्रमणमा देखिन्छ, जसले दीर्घकालीन शैक्षिक सम्भावनामा सीमितता ल्याउँछ । घरायसी श्रमको दबाब र विवाहसँग सम्बन्धित कारणहरूले सामाजिक आर्थिक र सांस्कृतिक संरचनाहरूको प्रभावलाई देखाउछ । परिवारको आन्तरिक श्रम विभाजन, लैङ्गिक भूमिकाको अपेक्षा तथा बालविवाहजस्ता प्रथाहरूले विशेषगरी ग्रामीण र गरीब परिवारका किशोरीहरूलाई विद्यालय छोड्न बाध्य बनाउँछन् ।

नीतिगत तथा कार्यक्रमगत हस्तक्षेपका लागि आबस्यकताहरु

समग्र रूपमा मूल्यांकन गर्दा नेपालले आधारभूत शिक्षामा पहुँच विस्तार र साक्षरतामा वृद्धि गर्दै महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गरेको देखिन्छ । तथापि, विद्यालयमा बिताइएको कुल वर्षमा सुस्त वृद्धि, माध्यमिक तथा उच्च शिक्षामा सीमित सहभागिता र सार्वजनिक तथा निजी विद्यालयबीच बढ्दो खाडलले तत्काल ध्यान दिनुपर्ने महत्वपूर्ण क्षेत्रहरू पहिचान गर्छन्। यसले स्पष्ट रूपमा के देखाउँछ भने शिक्षाको पहुँच विस्तार मात्र पर्याप्त छैन । त्यससँगै गुणस्तर, समानता र दीर्घकालीन शैक्षिक मार्गको सुदृढीकरण अपरिहार्य छ । यी चुनौतीहरू समाधान गर्न अत्यावश्यक कदमहरूमध्ये आधारभूत तहमा मौलिक सिकाइ

क्षमताको सुदृढीकरण, सार्वजनिक विद्यालयको समग्र शिक्षागुणस्तर सुधार, लैङ्गिक, आर्थिक, सामाजिक र भौगोलिक असमानता न्यूनीकरण गर्ने लक्ष्यित कार्यक्रम सञ्चालन र माध्यमिक तथा उच्च शिक्षातर्फ सहज, प्रभावकारी र सुरक्षित आधारहरु निर्माण गर्नु प्रमुख आवश्यकताहरू हुन् ।

नेपाल संघिय संरचनामा रूपान्तरण भए सँगै शिक्षा क्षेत्रमा नयाँ अवसरका सम्भाबनाहरु खुल्न थालेका छन् । स्थानीय तहलाई विद्यालय व्यवस्थापन, स्रोत परिचालन, पाठ्यपुस्तक वितरण, शिक्षक व्यवस्थापन वा स्थानीय मागअनुसारका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने अधिकार प्राप्त भएको छ । तर, यी अवसरका साथै क्षमता, जनशक्ति, प्राविधिक दक्षता र स्रोत अभावजस्ता चुनौतीहरू देखापरेको अनुभब हुन्छ । जसले स्थानीय तहले सञ्चालन गर्ने शैक्षिक कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता कमजोर बनाउन सक्छ । यस सन्दर्भमा दुवै सर्वेक्षणको तुलनात्मक अध्ययनले नेपालको शिक्षा क्षेत्र कुन दिशामा अघि बढिरहेको छ भन्नेबारे स्पष्ट बुझाइ प्रदान गर्छ । विशेषगरी समानतामा केन्द्रित, सन्दर्भअनुकूल र भविष्यमुखी शिक्षा नीतिहरू निर्माण गर्न यसबाट प्राप्त तथ्याङ्क र विश्लेषण नीतिनिर्माताहरूका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा काम गर्न सक्छ ।

६. निष्कर्ष

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो र चौथोको तुलनात्मक विश्लेषणबाट नेपालले पछिल्ला दशकहरूमा शिक्षा क्षेत्रमा महत्वपूर्ण रूपान्तरण गर्न सक्षम भएको देखिन्छ । साक्षरता, विद्यालय सहभागिता तथा आधारभूत शिक्षामा पहुँच विस्तारजस्ता सूचकहरूमा उल्लेखनीय सुधार प्रशंसनीय उपलब्धिहरू हुन् । आधारभूत तहमा लगभग पुरै भर्नाको नजिक, वयस्क साक्षरतामा उल्लेख्य वृद्धि र शिक्षा क्षेत्रमा लैङ्गिक अन्तर घट्नुजस्ता परिवर्तनहरूले राष्ट्रिय शैक्षिक सुधारहरू, राज्यको लगानी, सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापन, उद्देश्यप्रेरित लक्षित कार्यक्रमहरू तथा घरपरिवारको बढ्दो शैक्षिक आकांक्षाको संयुक्त प्रभाव प्रतिबिम्बित गर्छन् ।

यद्यपि यी उपलब्धिहरूका बीचमा पनि शिक्षा प्रणालीमा संरचनागत चुनौतीहरू अझै विद्यमान छन् । आधारभूतदेखि माध्यमिक र उच्च शिक्षातर्फको संक्रमण अझै कम छ, जसले विद्यालय प्रणालीभित्रका संस्थागत अवरोधहरू निरन्तर रहेको संकेत गर्छ । विद्यालयमा बिताइएको औसत वर्षमा सुस्त वृद्धि र उच्च शिक्षा सहभागितामा कम दरले शिकाइ सहयोग, शैक्षिक प्रगतिमा कमजोर स्थायित्व तथा दीर्घकालीन क्षमता विकासका जोखिमहरू देखिन्छन्। लैङ्गिक, गरिबी सम्बन्धी र भौगोलिक असमानताहरू अझै शिक्षा सिकाइ परिणाम, माध्यमिक सहभागिता तथा विद्यालय पहुँचमा विशेषगरी ग्रामीण महिलाहरू तथा गरीब घरपरिवारमा महत्त्वपूर्ण निर्धारकका रूपमा देखिन्छन् ।

निजी शिक्षाको बढ्दो प्रवृत्तिले शिक्षा क्षेत्रलाई द्वैध स्वरूपतिर लैजान थालेको छ, जहाँ आर्थिक हैसियत तथा बसोबासस्थानले अंग्रेजी माध्यम र राम्रो गुणस्तरको शिक्षामा पहुँच निर्धारण गर्ने अवस्थालाई अझ बलियो बनाएको छ। यस्तो संरचनागत विभाजनले सामाजिक गतिशीलता सीमित गर्ने, दीर्घकालीन असमानता बलियो बनाउने तथा भविष्यको अवसरप्राप्तिमा गम्भीर प्रभाव पार्ने जोखिम बोकेको छ ।

विद्यालय छोड्ने दोहोरिने कारणहरू जस्तै शैक्षिक प्रगति कमजोर हुनु, घरेलु श्रमको आवश्यकता तथा बालविवाह,सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक संरचनासँग गाँसिएका गहिरा बाधाहरू हुन् । यी अवरोधहरूलाई समाधान गर्न सिकाइको गुणस्तर सुधार, परिवार समर्थन संयन्त्र सुदृढीकरण, विभेदकारी लैङ्गिक प्रथाहरूका विरुद्ध कार्य तथा स्थानीय स्तरमा माध्यमिक विद्यालय पहुँच विस्तारजस्ता अन्तर प्रणालीगत हस्तक्षेपहरू आवश्यक छन्। समग्रमा, यस तुलनाले नेपालले शैक्षिक पहुँच विस्तार र साक्षरता सुधारमा उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल गरेको देखाए पनि ती उपलब्धिहरूलाई दिगो, समानतामूलक तथा गुणस्तरीय शैक्षिक परिणाममा रूपान्तरण गर्नु आगामी महत्वपूर्ण चुनौती हो ।

References

Acharya, B. (2024). *Education policies and practices for ensuring quality education in Nepal*. Nepal Journal of Multidisciplinary Research, 7(1), 158–174. https://doi.org/10.3126/njmr.v7i1.65271

Amin, S., & Bajracharya, A. (2011). *Costs of marriage: Marriage transactions in the developing world* (Promoting Healthy, Safe, and Productive Transitions to Adulthood Brief No. 35). Population Council.

Bennett, L., Dahal, D. R., & Govindasamy, P. (2008). *Caste, ethnic and regional identity in Nepal: Further analysis of the 2006 Nepal Demographic and Health Survey* (DHS Further Analysis Reports No. 58). Macro International.

Bhatta, P. (2011). Aid agency influence in national education policy-making: A case from Nepal's 'Education for All' movement. *Globalisation, Societies and Education, 9*(1), 11–26. https://doi.org/10.1080/14767724.2010.513283

Bhatta, P. (2015). Privatization through affiliation: Trajectories of higher education expansion in post-1990 Nepal. *Studies in Nepali History and Society, 20*(2), 303–333.

Bhatta, P., Adhikari, L., Thada, M., & Rai, R. (2008). *Structures of denial: Student representation in Nepal's higher education*. Studies in Nepali History and Society, 13(2), 235–263.

Carney, S., & Bista, M. (2009). Community schooling in Nepal: A genealogy of education reform since 1990. *Comparative Education Review, 53*(2), 189–211. https://doi.org/10.2307/30219423

Carney, S., & Rappleye, J. (2011). Education reform in Nepal: From modernity to conflict. *Globalisation, Societies and Education, 9*(1), 1–21. https://doi.org/10.1080/14767724.2010.513274

Central Bureau of Statistics. (2011). *Nepal Living Standards Survey 2010/11, Vol. 2*. Kathmandu: Government of Nepal. https://nepalindata.com/resource/nepal-living-standards-survey-2010-11-vol-2

Central Bureau of Statistics. (2023). *Nepal Living Standards Survey 2022/23 (Statistical Report)*. Kathmandu: Government of Nepal, National Statistics Office. https://cbs.gov.np/nlss-iv

Dahal, G., & Daha, K. (2016, September 27–29). *Federalism and education in Nepal: The role of federal governments*. In Fifth 21st Century Academic Forum Conference at Harvard, Martin Conference Center, Harvard University, Boston, MA, USA.

Ghimire, A., & Samuels, F. (2014). *Change and continuity in social norms and practices around marriage and education in Nepal*. Overseas Development Institute. https://odi.org

Karki, R. D., & Karki, T. M. (2020). *Analyzing the educational attainment of people in Nepal from gender perspective*. Education and Development, CERID/Tribhuvan University.

Khanal, P. (2013). Community participation in schooling in Nepal: A disjunction between policy intention and policy implementation? *Asia Pacific Journal of Education, 33*(3), 235–248. https://doi.org/10.1080/02188791.2012.756390

Lal, S. (2025). Nepal's National Education Policy: Challenges, progress and future directions. *Political*

Science Journal, 3(1), 95–107. https://doi.org/10.3126/psj.v3i1.77458
Ministry of Education, Science and Technology. (2022). *School Sector Development Plan (2016–2023)*. Government of Nepal.
National Statistics Office. (2024). *Nepal Living Standards Survey 2022/23: Statistical Report*. Government of Nepal.
Pherali, T. J. (2012). *Education and conflict in Nepal: Impact of violence on schools and the role of education in peacebuilding* (Doctoral dissertation, Liverpool John Moores University).
Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.
Shrestha, D. (2024). Education system in Nepal: A comparative study of public and private schools. *Far Western Review, 2*(2), 39–57. https://doi.org/10.3126/fwr.v2i2.79824
UNESCO. (2022). *Global Education Monitoring Report*. UNESCO Publishing.
UNICEF. (2020). *Every child learns: UNICEF education strategy 2019–2030*. UNICEF Nepal.
United Nations Development Programme. (2020). *Human Development Report: Nepal*. UNDP.
World Bank. (2014). *Student learning in South Asia: Challenges, opportunities, and policy*. World Bank.
World Bank. (2018). *World Development Report 2018: Learning to realize education's promise*. World Bank.